

Педагогічні погляди М.М. Володкевича на проблему співробітництва сім'ї і школи (початок ХХ століття)

Наталія СТРИЛЕЦЬКА,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Перед сучасною українською школою постає завдання виховання високоморальної, гармонійно розвиненої, національно свідомої, життєво-компетентної особистості, здатної до саморозвитку і самовдосконалення. Ефективність здійснення цього завдання залежить від узгодженої та скоординованої взаємодії всіх суб'єктів виховання: сім'ї, школи, психологічних служб, позашкільних закладів, представників державної влади та ін. В основних нормативних документах, а саме «Концепції національно-патріотичного виховання молоді» (2009), «Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України» (2011), особлива увага звертається на посилення співпраці школи і родини. Вона передбачає підвищення рівня педагогічної культури батьків, залучення їх до єдиного виховного середовища, урізноманітнення форм виховної взаємодії на основі проектно-технологічного підходу. У зв'язку з цим актуальним є вивчення й осмислення попереднього педагогічного досвіду з питання організації співпраці сім'ї і школи, зокрема початку ХХ століття.

Одним із перших ідею тісної взаємодії школи і сім'ї пропагував вітчизняний педагог Н.І. Пирогов. До неї зверталися в своїх працях й інші науковці. Зокрема, К.Н. Вентцель визначив для батьків роль активного діяча у навчально-виховному процесі «вільної школи». П.Ф. Каптерев зробив спробу систематизувати досвід діяльності батьківських комітетів (1905–1915) і проаналізував на цій основі завдання їхньої співпраці зі школою. Методологічні основи формування особистості дитини у соціалістичному суспільстві на основі системи зв'язків «соціальне середовище – школа – сім'я» були обґрунтовані Н.К. Крупською та С.Т. Шацьким. Концепція виховання А.С. Макаренка охоплювала питання впливу школи на організацію сімейного виховання шляхом широкої пропаганди зразкової сім'ї. В.О. Сухомлинський зробив значний внесок у розв'язання проблеми шкільно-сімейного виховання: обґрунтував необхідність спільного цілеспрямованого впливу школи і сім'ї на особистість та положення про те, що виховання дітей є важливим громадським обов'язком сім'ї. А.О. Захаренко сформулював мету, завдання та форми і методи співпраці сім'ї і школи. Зокрема, він розробив виховну модель «педагогіка трьох: учитель, батько, дитина», запровадив «систему педагогізації батьків», що передбачала педагогічні й психологічні консультації для батьків, спільні семінари для батьків і вчителів, вихід шкільних газет, свята за участю батьків тощо.

У 80–90-х роках ХХ ст. проблеми організації взаємодії школи і сім'ї знайшли відображення в рамках системного і комплексного підходів (Ю.К. Бабанський, В.І. Загвязинський, В.А. Караківський, Г.А. Победоносцев, М.М. Поташник та ін.).

Сучасні дослідження з означеної проблеми присвячені розробленню концепції розвитку партнерських відносин між школою та сім'єю (І.М. Рибальченко, Л.Я. Олефіренко, С.С. Пальчевський), вивченню вітчизняного та закордонного досвіду (В.В. Безлюдна, Н.В. Полікутіна, О.І. Дворчук, З.В. Янішевська, С.П. Шумаєва), аналізу й обґрунтуванню шляхів активізації взаємодії вчителів і батьків в умовах особистісно орієнтованого навчання та виховання (Л.І. Корміліна, О.Д. Ветрова та ін.).

Окрім аспекти цієї проблеми, що знайшли відображення в педагогічній діяльності відомого вітчизняного педагога М.М. Володкевича (1861–1924), висвітлювались у наукових розвідках Л.М. Артамонової, Н.П. Дічек, А.В. Риженко, О.В. Мушки, Н.М. Стукало, О.В. Гур'янової, Л.О. Смоляр та ін.

Узагальнення результатів наукових досліджень з проблеми взаємодії школи і сім'ї дає змогу зробити висновок, що у численних і вагомих за теоретичними й прикладними надбаннями працях залишається поза увагою системний аналіз поглядів з означеної проблеми київського педагога М.М. Володкевича (початок ХХ ст.). З огляду на це складається неповна картина розвитку педагогіки

співпраці сім'ї і школи у Наддніпрянській Україні відповідного періоду.

Мета статті – висвітлити методичну систему співпраці школи і сім'ї, запропоновану М.М. Володкевичем на початку ХХ століття, розкрити внесок видатного педагога у розвиток тогочасної середньої школи.

Зазначимо, до ХХ ст. в офіційній вітчизняній педагогіці існував чіткий поділ виховання на сімейне і виховання в навчальному закладі. Виховання у гімназіях Російської імперії, а отже, й на українських землях, що входили до її складу, здійснювалося через класних наставників. Ними призначалися викладачі, які мали найбільшу кількість уроків у певному класі. Класний наставник був посередником між батьками і викладачами. Згідно з циркуляром від 26 липня 1884 року, він мав «стежити за успіхами, читанням і моральністю учнів, розвивати й закріплювати у них морально-християнські переконання, допомагати батькам у цій нелегкій справі, ділитися з ними своїми знаннями, досвідом; особливо турбуватися про дітей, які живуть у родичів чи знайомих, за відсутністю належних умов, допомагати їм змінити житло» [7, с. 19].

На допомогу класним наставникам у гімназії призначалося два помічники (для нагляду за класом, коли наставники проводили уроки в інших класах, та відвідування учнів удома). У гімназіях замість класних наставників іноді вводилися й посади класних наглядачів, які виконували всі перелічені виховні обов'язки у класі [7].

Проте система виховання класичної школи виявила неспроможність протистояти негативним зовнішнім та внутрішнім чинникам початку ХХ ст., а саме: революційній ситуації в країні, складному становищу вчителя (перенавантаження уроками, низька заробітна плата, велика кількість учнів у класі), впливу вулиці та друкованих засобів, що поширювали заборонену інформацію. Фактично роль класного наставника обмежувалася наглядом за поведінкою учнів удома і поза школою (запис у кондуїт, присудження учню, який провинився, того чи іншого покарання, огляд учнівських квартир) та виконанням суто канцелярських обов'язків, а саме роздачі атестацій, запису в класний журнал, контроль щоденників тощо [1, с. 182].

З іншого боку, в суспільстві встановлюється звичка принижувати школу, ставитися до неї з неприхованою озлобленістю, і все це відбувалося на очах у дітей, які в ній виховувалися [9, с. 20]. Школа не узгоджувала свою виховну діяльність з роботою суспільних організацій (спортивних гуртків, молодіжних товариств і об'єднань). У документі «Обов'язки для учнів гімназій» заборонялося під загрозою виключення із закладу «вступати у будь-які товариства та створювати подібні зі сторонніми особами» [7]. У більшості випадків участь батьків у шкільному житті вважалася недопустимим вторгненням у компетенцію школи [4].

На основі аналізу педагогічної літератури початку ХХ ст. можна зробити висновок, що у 1905–1917 роках загальноосвітня школа в Російській імперії переживала кризу виховної системи. Характерними явищами серед учнів старших класів гімназій та інших загальноосвітніх закладів були бійки, пропуски занять, агітація, участь в політичних заворушеннях.

Циркуляром про дозвіл створення батьківських комітетів (від 25 листопада 1905 року) Міністерство народної освіти мало на меті поліпшити навчально-виховний процес у середніх навчальних закладах.

Згідно дослідження Н.В. Полікутіної, «батьківські комітети стали основними формами взаємодії у системі «державна школа – сім'я» в період 1905–1917 рр.» [10]. Як стверджує науковець, педагогічні ідеї щодо проблеми взаємозв'язку школи і сім'ї почали розвиватися починаючи з другої половини ХІХ ст. і були пов'язані з поглядами вчених-педагогів К.Д. Ушинського, В.П. Вахтерова, О.Н. Острогорського, П.Г. Редкіна, В.Я. Стоюніна та ін. Вони здійснили теоретичне оцінювання різних аспектів проблеми взаємозв'язку сім'ї і школи: обґрунтували необхідність цього взаємозв'язку, змістові аспекти взаємин, причини протистояння, умови взаємодії, форми і способи спільної діяльності. Основним завданням зв'язку між батьками учнів і педагогічною радою школи на початку ХХ ст. визначалося забезпечення максимально сприятливого процесу навчання і виховання, відгородження школи від політики.

Поряд із цим учителі-практики та керівники середніх навчальних закладів (А.Антонов, Н.Коджебаш, А.Родзянко, М.Яблочков, А.Філонов) впроваджувалися такі форми і методи взаємодії із сім'єю: 1) запрошення батьків до участі у роботі педагогічних рад; 2) відвідування батьками шкільних уроків; 3) запрошення батьків на різні шкільні заходи (публічні читання, літературні вечори тощо). Проте єдиної системи взаємодії між батьками учнів і школою не існувало [там само].

Серед альтернативних середніх навчальних закладів імперської доби вирізнялися комерційні навчальні заклади, зокрема комерційні училища. Адміністративна їх належність до міністерства фінансів надавала їм певну автономію у навчально-виховному процесі. Це сприяло тому, що в цих закладах апробувалися прогресивні педагогічні ідеї, нові методи, форми навчання і виховання учнів.

Одним із таких закладів було приватне Київське жіноче комерційне училище імені Л.М. Володкевич (1900–1917). Саме там згуртувалася плеяда талановитих педагогів (О.Астряб, О.Селіханович, М.Старицький, М.Володкевич та ін.). Зокрема, директор училища Микола Миколайович Володкевич викладав у ньому географію, фізику та природознавство, а також одночасно працював на посаді приват-доцента фізико-математичного факультету університету ім. Св. Володимира [12].

Свої погляди на розв'язання означеної проблеми педагог обґрунтував у доповіді «Про

співробітництво сім'ї і школи», яку виголосив на Київському педагогічному з'їзді 13 квітня 1916 року. Проаналізувавши заходи Міністерства народної освіти щодо установаження взаємозв'язку школи і сім'ї, зокрема опублікований «Проект положення про батьківські комітети» (1915), він підтримав внесені міністерством доповнення відносно розширення прав і обов'язків батьківських комітетів, а саме: узгодження дій з вивчення індивідуальних особливостей вихованця, участь голови комітету та двох його заступників у роботі педагогічної ради, можливість скликання окружних та районних з'їздів голів комітетів. Проте М.Володкевич вказує й на основний недолік такої організації: «як і зазвичай комітети мають об'єднувати лише окремих вибраних батьків, а не усю їх масу» та робить висновок, що визначена взаємодія має лише поверховий характер і не пов'язана із чітко усвідомленими цілями педагогічної справи [4, с. 105, 109].

У творчості М.Володкевича знайшли відображення питання: «У чому сутність співпраці сім'ї і школи?»; «Яка мета цієї співпраці?»; «Якими засобами, формами і методами ця мета може бути досягнута?». Педагог розкриває поняття співпраці сім'ї і школи у тісному зв'язку з новою концепцією навчання. Свої погляди щодо розбудови школи він детально викладає у праці «Задачи педагогической деятельности. О принципах, которые должны быть положены в основу преподавания естествознания в средней школе» (1905) [2].

У центрі всієї педагогічної справи, на думку М.Володкевича, перебуває особистість учня, його потреби, благо, інтереси. Основною метою навчання і виховання є всебічний його розвиток. У загальноосвітній школі, на переконання педагога, будь-який прийом навчання, будь-яке повідомлення чи вплив на вихованця щодо дисципліни повинні оцінюватися з погляду досягнення головної мети, а все те, що не відповідає їй, має бути вилучено. Фізичний, розумовий та моральний розвиток особистості здійснюватиметься за допомогою тренувань і вправ, які вимагають застосування і прояву відповідних здібностей не надмір. Провідним принципом навчання і виховання учнів є їх «самодіяльність» під впливом збуджених учителем внутрішніх стимулів, а не зовнішнього примусу й страху перед оцінками.

За теорією М.Володкевича, що більш загальним є характер мети, то тим вона віддаленіша, і шлях до неї лежить через проміжні цілі, які водночас є засобами для її досягнення. Загальноосвітня школа, зважаючи на дві різні мети, що не мали внутрішніх зв'язків – привілеї й права випускників та гармонійний розвиток здібностей учнів, задовольнялася найближчою з них – тією, що вимагала найменших зусиль вчителя. Тому віддаленіша мета (а також ідеал) упускалася [там само].

Роль сім'ї у цій системі – стати союзницею школи. Взявши гаслом висловлення Марсея Прево, що «Реформа виховання повинна починатись з розуму

батьків», вчителі самі повинні «кликати, запевняти, тягнути батьків, впливати на них усіма можливими способами», щоб залучити до співпраці. Виховання дітей педагог бачить як обов'язок батьків, а не їх право. Метою співпраці є узгодження зовнішніх виховних факторів із завданнями школи [4, с. 110]. Першим завданням тісної взаємодії школи і сім'ї є визначення індивідуального напрямку виховання учня. Це передбачає вивчення всіх обставин його життя: «Школі необхідно знати спадкові дані, риси характеру, нахили, здібності» [4]. Другим завданням взаємодії є перевірка школою виконання і доцільності з погляду учнів і батьків її вимог щодо порядку й дисципліни. Батькам з огляду на це стануть зрозумілими зміст і значення кожного шкільного заходу, а школа переконається, що її вимоги є посилюваними (здійсненними) для сім'ї. Це дасть можливість викоринити такі вади, як брехня, лінощі, невихованість.

Педагог закликає подолати упущення школи, наслідком якого є апатія батьків щодо будь-якої суспільної справи. Тому третім завданням він визначає розширення особистої участі батьків у справах школи [там само]. Для цього вказує на певні форми співпраці батьків та вчителів (див. табл.1).

Таблиця 1

Форми співпраці школи і сім'ї, обґрунтовані М.Володкевичем

Діяльність батьків	Діяльність педагогів
Обговорення спільних питань щодо виховної та санітарної частини у батьківських комітетах (охоплення всіх батьків обговоренням шкільних питань)	Видання друкованого органу школи (відомості про всі події, що відбуваються в школі, екскурсії, збори учнівських гуртків, вечірки, шкільні свята, періодичні виставки учнівських робіт, плани на майбутнє; повідомлення про діяльність батьківських рад, батьківських комітетів, статті батьків і вчителів тощо)
Створення об'єднаного органу батьківських комітетів – ради їх представників з правом скликати районні й окружні з'їзди голів комітетів	Установлення для кожного вчителя години спілкування з батьками для обміну думками кожного учня
Підготовка спільних шкільних заходів, свят, екскурсій, актів, зборів за участю дітей, батьків та вчителів	
	Заходи поширення педагогічної грамотності батьків: <ul style="list-style-type: none"> • влаштування батьківських гуртків і товариств для вивчення дітей і кращих методів їх виховання; • читання лекцій і систематичних курсів з цих питань

Варто зазначити, що з початку діяльності комерційного училища практикувалося спільне

обговорення педагогічних питань, що стосувалися життєдіяльності навчального закладу та проблем узгодження шкільного і сімейного виховання. Формою такої роботи були «періодичні збори викладачів училища та батьків учнів» [3, с. 419–429]. На спільних зборах 14 грудня 1901 року було ухвалено рішення про введення до курсу жіночого комерційного училища нових предметів – педагогіки і гігієни. Всі батьки визнали це нововведення бажаним. Проте педагогічна рада врахувала й побажання батьків зробити 8-й клас комерційних училищ обов'язковим і таким, де учениці доповнюватимуть свої знання з педагогічних дисциплін.

У звіті педагогічної ради закладу за 1903–1904 роки вказувалося на виключення із навчально-виховного процесу училища будь-яких чинників зовнішнього впливу – покарання та оцінок впродовж року [8, с. 28, 29]. Вони замінювалися детальними характеристиками учениць. У своїй доповіді М.Володкевич розкриває мету цього нововведення – сприяти найбільш плідному обміну думками між батьками та вчителями щодо виховання й розвитку дітей [4].

Вважалося, що посиленням інтересу батьків до школи є ознайомлення їх з усіма заходами і подіями внутрішнього життя школи. Однією із форм цієї роботи було видання друкованого органу училища. У Києві під грифом ЖКУВ (Жіноче київське училище Л.М. Володкевич) двічі на рік виходили видання: «Начало» (1906–1911), «Подснежник» (1907–1910, 1912), «Пчелка» (1909–1915), «Колос» (1908–1910, 1912), «Ручеек» (1913–1914), «Наш друг» (1911–1914). Вони створювалися ученицями певного класу впродовж навчання. Зміст журналу є досить різноманітний і такий, що охоплює всі напрями життєдіяльності училища та результати власної творчості вихованок: вірші, твори-роздуми, витяги із щоденників, реферати, що читалися на засіданнях гуртків, повідомлення про повсякденне життя жіночого училища («Наша жизнь до 4-го класса», «Хроника 4-го класса») тощо. В основі створення кожного випуску журналу була колективна співпраця учениць та педагогів. Наприклад, розповідаючи про святкування річниці журналу «Начало», його дописувачки повідомили, що у роботі над виданням беруть участь 10–15 учениць («касирша», «розпорядниця», автори текстів та кілька ілюстраторів), а також викладачі, які ініціюють учнівську творчість [13, с. 307–316].

З архівних даних ювілейного видання училища відомо, що для учнів молодших та середніх класів двічі на рік влаштовувалися вечори, на яких діти грали у невеличких п'єсах, декламували в особах вірші, байки, співали пісень. Участь у таких заходах брали і батьки – допомагали готувати костюми, декорації, проводили репетиції [6].

З метою збільшення кількості осіб, які цікавляться педагогічними питаннями, М.Володкевич запропонував залучити до співпраці товариство випускників. Таке товариство було створено в Києві

9 грудня 1910 року за назвою «Товариство колишніх вихованок Комерційного училища Л.М. Володкевич». Одним із напрямів його діяльності було надання за необхідності матеріальної і моральної допомоги вихованкам училища, підтримання традицій школи, допомога школі [11, с. 19; 4].

У зв'язку з тим, що діяльність комерційного училища М.Володкевич виходила за межі суто навчальної (видання учнівських жіночих журналів, співпраця з товариством випускниць), а також зважаючи на плідну науково-педагогічну та просвітницьку діяльність М.Володкевича (педагогічні праці, участь у педагогічних з'їздах, щорічні звіти про діяльність закладу в міністерських збірниках, ювілейні видання закладу), можна зробити висновок про поширення його прогресивних ідей на території м. Києва та усієї Наддніпрянської України. Вони впливали на формування в означений період суспільної думки щодо змісту, завдань, методів і форм співпраці сім'ї і школи.

Отже, на початку ХХ ст. відомий київський педагог М.Володкевич теоретично обґрунтував методичну систему взаємодії сім'ї і школи, що була невід'ємним компонентом його гуманістично спрямованої концепції навчання у загальноосвітній школі. Він запропонував нові форми і методи взаємодії (видання друкованого органу кожного класу, встановлення годин для спілкування з батьками у розкладі вчителя, діяльність гуртків педагогічної грамотності для батьків, заміна оцінок детальними характеристиками учнів тощо), удосконалення вже відомих форм або тих, що визначалися Міністерством народної освіти (спільне обговорення шкільних питань на батьківських зборах за участю всіх батьків класу, залучення батьків до підготовки та участі у виховних заходах), передбачив узгодження трьох чинників виховного процесу «сім'я – школа – суспільство» на основі зв'язку зі школою товариств випускників. Дослідженням встановлено, що багатогранну співпрацю з батьками учениць в училищі було розпочато ще до офіційного розпорядження про створення батьківських комітетів (1905). Педагогічні погляди М.Володкевича щодо взаємодії сім'ї і школи є актуальними для сучасної загальноосвітньої школи і співзвучними з її виховними завданнями. Вони потребують більш глибокого вивчення та творчого використання.

Література

1. Астряб А.М. Функции классного наставника и институт классных наставников / А.М. Астряб // Труды Киевского педагогического съезда (12–19 апреля 1916 года). – Киев, 1916. – С. 182–185.
2. Володкевич Н.Н. Задачи педагогической деятельности. О принципах, которые должны быть положены в основу преподавания естествознания в средней школе / Н.Н. Володкевич. – Киев: Типография С.В. Кульженко, 1905. – 74 с.
3. Володкевич Н. О постановке преподавания в женских коммерческих училищах / Н. Володкевич // Материалы

- по комерційному образованию. – Выпуск II. Коммерческие училища. – С.-Петербург: Типо-литография и переплетная Ю.А. Мальдсфельд, 1902. – 700 с.
4. **Володкевич Н.Н.** Сотрудничество семьи и школы/ Н.Володкевич // Труды Киевского педагогического съезда (12–19 апреля 1916 года). – Киев, 1916. – С. 109–111.
  5. **Дворчук О.І.** Спільна робота сім'ї і школи у творчій спадщині О.А. Захаренка / О.І. Дворчук [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://stattitablohy.ezreklama.com/osvita-trieningh/173-spil-na-roboti-sim-yi-i-shkoli-v-tvorchii-spadshchini-o-a-zakharienka.html>
  6. **Краткие** сведения о состоянии и деятельности частного женского коммерческого училища Л.М. Володкевич в г. Киеве, 1900–1910. – Киев, 1910. – 49 с.
  7. **Лопухівська А.В.** З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: [посібник для вчителя] / А.В. Лопухівська. – К.: ІСДО, 1994. – 100 с.
  8. **Материалы** по комерційному образованию. Отчет о состоянии коммерческого образования в России за 1903–4 учебный год в учебных заведениях ведомства Министерства Финансов. – С.-Петербург: Типография А.В. Орлова, 1905. – 112 с.
  9. **Мусин-Пушкин А.А.** К вопросу о взаимных отношениях семьи и школы в педагогической литературе и школьной практике у нас и на Западе/ А.А. Мусин-Пушкин. – С.-Петербург: Тип. Гл. упр. уделов, 1914. – 171 с.
  10. **Поликутина Н.В.** Взаимодействие семьи и школы как общественно-педагогический феномен в России второй половины XIX – начала XX вв: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н.В. Поликутина. – С.-Петербург, 2001. – 19 с.
  11. **Смоляр Л.** Історія середньої професійної освіти жінок Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття / Л. Смоляр // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. №4. – С. 16–22.
  12. **Стукало Н.** Микола Володкевич про формування соціальних цінностей особистості вихованця / Н.Стукало // Джерела. Науково-методичний вісник. – 2007. – №3–4. – С. 4–14.
  13. **Філіпенко Л.** Російські жіночі журнали початку XX століття: розмаїття типів та напрямів / Л. Філіпенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – Вип. 14. – 352 с.

Анонси

Наталія СТРЕЛЕЦЬКА **Педагогічні погляди М.М. Володкевича на проблему співробітництва сім'ї і школи (початок XX століття)**

У статті проаналізовано методичну систему співпраці сім'ї і школи, запропоновану М.М. Володкевичем на початку XX століття. Розкрито внесок педагога в розвиток тогочасної середньої школи у Наддніпрянській Україні.

Ключові слова: виховання у гімназіях, класні наставники, батьківські комітети, приватне Київське жіноче комерційне училище Л.М. Володкевич, форми співпраці сім'ї і школи.

Наталья СТРЕЛЕЦКАЯ

Педагогические взгляды Н.Н. Володкевича на проблему сотрудничества семьи и школы (начало XX века)

В статье проанализирована методическая система сотрудничества семьи и школы, предложенная Н.Н. Володкевичем в начале XX века. Раскрыт вклад педагога в развитие тогдашней средней школы в Надднѣрянской Украине.

Ключевые слова: воспитание в гимназиях, классные наставники, родительские комитеты, частное Киевское женское коммерческое училище Л.Н. Володкевич, формы сотрудничества семьи и школы.

Nataliya STRELETSKA

Pedagogical views of M.M. Volodkevych on problem of cooperation of family and school (early XX century)

The methodical system of cooperation of family and school, suggested by M.M. Volodkevych at the beginning of the XX century is analyzed in the article, his contribution to the development of secondary school of those days in Naddnѣrianska Ukraine is revealed.

Keywords: upbringing in gymnasiums, supervising instructors, parent committees, private Kyiv women's commercial college of L.M. Volodkevych, forms of cooperation of family and school.

